

УДК 94(476)

П. Ю. Булаты, кандыдат гістарычных навук

Інстытут менеджменту спорту і турызму ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт фізічнай культуры», пр-т Пераможцаў, 105, 220020 Мінск, Рэспубліка Беларусь, +375 (29) 576 03 86, pawelbulaty@gmail.com

ВЫЗНАЧЭННЕ І РАСКРЫЦЦЁ ТЭРМІНУ «ТЫТУЛЯРНАЯ ТРАДЫЦЫЯ» Ў КАНТЭКСЦЕ ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Артыкул прысвечаны разгляду і вызначэнню тэрміна «тытулярная традыцыя» ў дачыненні да спецыфікі грамадскіх інстытутаў Вялікага княства Літоўскага. Асаблівая роля ў грамадскім жыцці Вялікага княства Літоўскага ў XVI—XVIII стагоддзях адводзілася прадстаўнікам магнацкага саслоўя. Са з'яўленнем замежных тытулаў Святой Рымскай імперыі на землях Вялікага княства Літоўскага ў XVI стагоддзі ў сістэме магнацкага землеўладання з'явіліся буйныя тытулярныя маёнткі. Ідэйнае нападзенне тытулярных маёнткаў непарыўна звязана з семантычным нападзеннем тытулаў асабістых. Вызначэнне адметнасці тытулярнай традыцыі ў сацыяльнай структуры Вялікага княства Літоўскага дазволіць па-новаму зірнуць на тагачасныя культурныя працэсы і ступень іх інтэграцыі ў агульнаеўрапейскія культурныя працэсы, дзе тытулярная традыцыя трывала замацавалася ў структуры грамадства.

Ключавыя словы: тытулы; традыцыя; знаць; тэрміналогія; Вялікае княства Літоўскае.

Бібліягр.: 9 назваў.

P. Bulaty, PhD in History

Institute of Sports Management and Tourism of the Belarusian State University of Physical Culture,
105 Peramozhtsau Ave., 220020 Minsk, the Republic of Belarus, +375 (29) 576 03 86, pawelbulaty@gmail.com

THE DEFINITION AND DISCLOSURE OF THE TERM “TITULAR TRADITION” IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The article is devoted to the consideration and definition of the term “titular tradition” in relation to the specifics of public institutions of the Grand Duchy of Lithuania. Representatives of the magnate class played a special role in the public life of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th and 18th centuries. With the emergence of foreign titles of the Holy Roman Empire in the lands of the Grand Duchy of Lithuania in the XVI century, large titular estates appeared in the system of magnate land ownership. The ideological content of titular estates is inextricably linked with the semantic content of personal titles. Defining the essence of the titular tradition in the social structure of the Grand Duchy of Lithuania will allow a new look at the cultural processes of that time and the degree of their integration into European cultural processes, where the titular tradition is firmly established in society.

Key words: titles; tradition; elite; terminology; Grand Duchy of Lithuania.

Ref.: 9 titles.

Уводзіны. У розных грамадскіх сістэмах тытулы ва ўсе гістарычныя эпохі з'яўляліся адметным сацыяльным феноменам, неслі ў сабе адбітак свайго грамадства і свайго часу. Праз тытулы адлюстроўваўся «сацыяльны твар» гістарычнага перыяду і пануючай палітычнай сістэмы. Тытулы — свайго роду лакатары для вызначэння развіцця самага грамадства. Ак-

туальнасць і значэнне вывучэння сацыяльных з’яў, звязаных з тытуламі, заключаецца ў тым, што прычыны і прычыны ўзнікнення тытулаў, эвалюцыя ў іх успрыманні і значэнні дазваляюць усебакова прадставіць гістарычны працэс, наблізіцца да разумення светапогляду чалавека з мінулага, раскрыць заканамернасці яго мыслення, сэнс учынкаў, наблізіцца да вывучэння сацыяльнай псіхалогіі элітарных груп грамадства, іх менталітэту. Усе адзначаныя з’явы ў спалучэнні з тытуламі можна акрэсліць тэрмінам «тытулярная традыцыя». Даць гэтаму тэрміну вызначэнне і раскрыць асаблівасць яго ўжывання для часоў Вялікага княства Літоўскага — мэта прадстаўленага даследавання.

Матэрыялы і метады даследавання. Сам тэрмін «тытулярная традыцыя» не вылучаўся ў гістарычных даследаваннях альбо сумежных гуманітарных дысцыплінах. Працэс вызначэння тэрміну «тытулярная традыцыя» заключаецца ў тэарэтычных пошуках і высновах з назапашаных ведаў. Зыходзячы з гэтага і акрэсленай мэты вынікаюць выкарыстаныя намі матэрыялы даследавання: напрацоўкі гістарыяграфіі па тытулярнай тэматыцы і тэарэтычныя вызначэнні сумежных дысцыплін, якія прысвечаны тэме тытулаў і традыцыі.

Праблематыка развіцця і фарміравання айчынай тытулярнай традыцыі вызначаецца як комплексная. Вырашэнне галоўных пытанняў залежыць ад вырашэння шэрагу пытанняў лакальных, якія ахопліваюць розныя напрамкі гістарычных даследаванняў. Падрабязны разгляд гістарыяграфіі, які прысвечаны аспектам тытулярнай традыцыі, выходзіць за межы дадзенага даследавання (намі ён праводзіўся і прадстаўлены ў нашай працы «Ляхавіцкае графства ў сістэме магнацкіх уладанняў XVI—XVIII ст.» [1]). Агульныя ж высновы акрэслім.

Даследчыя напрацоўкі, у якіх адлюстроўваюцца і закранаюцца пытанні развіцця тытулярнай традыцыі на беларускіх землях перыяду XI—XVI стагоддзяў, з’яўляюцца грунтоўнымі і аб’ёмнымі. На іх падставе ўяўляецца магчымым сістэматызаваць і сфарміраваць бачанне развіцця тытулярнай традыцыі адзначанага перыяду, дакладна вызначыць сацыяльную глебу, на якую прыўносіліся ў XVI стагоддзі тытулы са Святой Рымскай імперыі. Актуальны стан гістарыяграфіі ў пытанні ролі тытулаў у грамадстве Вялікага княства Літоўскага адзначаецца недастатковай распрацаванасцю шэрагу ключавых момантаў. Так, маюцца лакуны ў вызначэнні этымалогіі і шляхоў з’яўлення на беларускіх землях тытулаў Святой Рымскай імперыі. Недастаткова раскрытыя прычыны ўзнікнення замежных тытулаў, іх роля, значэнне і ўспрыманне, а таксама разуменне іх сэнсавага напаўнення ў Вялікім княстве Літоўскім. Не акрэслена роля ўласных тытулаў у сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным жыцці краіны. Часткова напаўненне адзначаных прабелаў магчымае на падставе існуючых сумежных гістарычных напрацовак беларускіх і замежных даследчыкаў (працы па гісторыі дыпламатыі; даследаванні, прысвечаныя магнатэрыі; генеалагічныя і геральдычныя напрацоўкі).

Пры падрыхтоўцы артыкула выкарыстоўваліся агульнанавуковыя і спецыяльныя гістарычныя метады даследавання.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне. Тэрмін «тытулярная традыцыя», як можна заўважыць, складаецца з дзвюх састаўных самастойных элементаў: «тытул» і «традыцыя». Каб вызначыцца з выніковым вызначэннем мэтавай дэфініцыі, звернем увагу на прыватныя часткі агульнага тэрміна.

Тытул. Акрэслены тэрмін мае шмат значэнняў і ўжыванне у розных навуковых сферах: эканоміцы, агульнай юрыспрудэнцыі, маёмасным праве. У кантэксце нашага даследавання мы звяртаем увагу на вызначэнне тэрміну «тытул», які ўжываецца ў грамадскіх адносінах.

Слова «тытул» мае лацінскія карані і паходзіць ад *titulus* — надпіс, назва, ганаровае званне. Згодна з энцыклапедычным слоўнікам Ф. Бракгаўза і І. Ефрона, у старажытных рымлян тытулам называўся любы кароткі надпіс, аб’ява альбо цэтлік на бытавым прадмеце, прадметах продажу, на храмах, статуях, будынках, надмагіллях [2, с. 258]. У слоўніку лацінскіх слоў тэрмін *titulus* мае наступныя значэнні і прыклады ўжывання (акрэслім важныя для кан-

тэксту нашага даследавання): 1) надпіс (*rerum gestarum titulus* — надпіс з пералікам подзвігаў); 2) надмагільны надпіс, эпітафія (*titulus sepulcri*); 3) ганаровае званне, слаўнае імя, гонар, годнасць, слава (*titulus captae urbis* — гонар узяцця гораду); 4) подзвіг, заслугі (*per titulos alicujus ingredi* — усхваляць чыйсьці подзвіг) [3].

У антычным значэнні ганаровага звання тэрмін «тытул» перайшоў у эпоху Сярэднявечча, дзе тытулы пашырыліся і сталі маркерам фарміравання іерархічнай структуры грамадства. У гэтым значэнні «тытул» можна вызначыць як пажыццёвае, спадчыннае альбо нададзенае ганаровае родавае званне, якое было замацавана за асобай высокага сацыяльнага стану [4, с. 98]. У дадзеным падыходзе для нас важнымі будуць тыя ўласцівасці, які характарызуюць тытулы: *пажыццёвасць* (наданне тытула без вызначэння часовых абмежаванняў, гэтым тытулы адрозніваюцца ад пасадак, якія маюць вызначаную кадэнцыю); *спадчыннасць* (права перадаць тытул нашчадкам альбо атрымаць яго па факце ўласнага нараджэння); *родавасць* (тытул распаўсюджваецца на прадстаўнікоў усяго роду); *магчымасць атрымання* (кола носьбітаў тытулаў не закрытае, тытул можна атрымаць пры пэўных умовах). У такім значэнні тытул выступае як інструмент падкрэслівання асаблівага, прывілеяванага становішча яго носьбіта.

На тытул у вузкім значэнні ганаровага родавага альбо нададзенага звання ўвагу звярталі даследчыкі, якія вывучаюць ролю тытулаў у сацыяльных адносінах. Так, паводле гісторыка Л. Шэпелева, тытул — гэта ўстаноўленае законам славеснае вызначэнне службовага становішча іх носьбітаў, якое коратка вызначае іх прававы статус [5, с. 3]. Блізкай па значэнні і больш лаканічнай фармулёўкі прытрымліваецца даследчык Г. Мурашоў. Паводле яго высновы, тытул — гэта ўстаноўленыя законам славесныя вызначэнні службовага і саслоўна-родавага становішча іх носьбітаў [6, с. 3]. У гэтым кантэксце пры разглядзе тытулаў акцэнт робіцца на іх фармальныя прыкметы: статус тытула акрэсліваецца законам, адпаведна, кожны тытул мае набор сацыяльных пазіцый (магчымасцей, прывілеяў), чым вызначаецца строгі прававы статус яго носьбіта. Тут будзе дарэчным звярнуць увагу на канкрэтны гістарычны прыклад. Так, у Святой Рымскай імперыі існавала складаная іерархія тытулаў, у якую ўваходзілі і тытулы імперскія. Апошнія давалі іх носьбітам права голасу ў Рэйхстагу. Гэта значыць, імперскія тытулы давалі іх носьбітам канкрэтныя палітычныя правы [1, с. 35].

Звернем увагу на падыход да вызначэння тэрміну «тытул», які акрэсліў амерыканскі даследчык К. Раффэнспэргер. У сваім вызначэнні гісторык не паглыбляецца ў доўгія фармулёўкі, ён лаканічна акрэслівае, што тытул — гэта важны індикатар статусу [7, с. 179]. Даследчык тлумачыць: калі мы пералічваем людзей, тытулы становяцца спосабам ранжыравання і вызначэння найбольш магутных (уплывовых) сярод сяброў, ворагаў, саюзнікаў, суседзяў [7, с. 179]. На нашу думку, падобны падыход злучае ўласцівасці тытула і яго фармальны бок. Праз вызначэнне «важны індикатар статусу» перадаецца функцыя тытула як інструмента вызначэння адметнага становішча, а таксама яго прававое напаўненне.

Традыцыя. У канструкцыі «тытулярная традыцыя» першасная (галоўная) частка — «традыцыя», другасная — «тытул». Традыцыя — глабальная з’ява, тытул у сістэме традыцыі — з’ява лакальная, падпарадкаваная. Пры разглядзе паняцця «традыцыя» мы імкнёмся даць адказ на пытанне: ці ёсць месца тытулам у гэтай сацыякультурнай з’яве?

Тэрмін «традыцыя» досыць распаўсюджаны, яго вызначэнне добра распрацавана ў навуковых апаратах розных дысцыплін. Для нашага даследавання важнымі будуць тыя напрацоўкі, якія былі назапашаны ў філасофіі і сацыялогіі.

Тэрмін «традыцыя» паходзіць з лацінскай мовы (*tradition* — перадача, паданне) і вызначаецца тым, што гэта ўніверсальная форма фіксацыі, замацавання і выбарчага захавання тых ці іншых элементаў сацыякультурнага досведу, а таксама ўніверсальны механізм яго перадачы, які забяспечвае ўстойлівую гістарычную пераемнасць у сацыякультурных працэсах. Тым самым традыцыя ўключае ў сябе тое, што перадаецца, і тое, як ажыццяўляецца гэта перадача [8, с. 841—842]. У прыведзеным вызначэнні звернем увагу на словазлучэнне «сацыякультурны досвед», які, па сутнасці, з’яўляецца ці ж не самым ключавым у вызначэнні традыцыі.

Так, сацыякультурны досвед — гэта важная змястоўная кампанента культуры, якая з'яўляецца гістарычна адабранай і замацаваўшайся у грамадскай свядомасці формай ажыццяўлення любой сацыяльна значнай дзейнасці. Паставім пытанне: ці ўпісваецца «тытул» у дэфініцыю «сацыякультурны досвед»? На нашу думку, упісваецца. Абумоўлена гэта тым, што тытул — маркер сацыяльнага статусу. Лагічна заключыць, што крытэрыі вызначэння сацыяльнага палажэння будуць з'яўляцца сацыяльна значнай дзейнасцю. Адпаведна, тытулы і ўсё, што з імі звязана, — гэта сацыякультурны досвед.

Да вышэйсказанага дададзім важную акалічнасць. Дзеля таго, каб сацыякультурны досвед быў уключаны ў сістэму традыцыі, ён павінен прайсці адбор на ўстойлівасць і адносную масавасць ужывання ў структурах дзейнасці [8, с. 841—842]. Пры выкананні гэтай умовы досвед стане традыцыяй. На нашу думку, тытулы, як усеагульная з'ява, цалкам адпавядаюць сфармуляванай акалічнасці. Тытулы існуюць даўно і ў розных грамадскіх сістэмах (англійскае пэрства, імперскія тытулы Святой Рымскай імперыі, тытулы старажытнай Візантыі і інш.), іх ужыванне мае масавы ўніфікаваны характар. Гэта значыць, што тытулы, з'яўляючыся сацыякультурным досведам, прайшлі гістарычную селекцыю, прадэманстравалі ўстойлівасць і распаўсюджанне ў адносна шырокіх колах грамадства (найперш сярод элітарных станаў). Адпаведна, тытулы могуць спалучацца з традыцыяй і фармаваць адметную, лакальную яе форму — тытулярную традыцыю.

Такім чынам, мы можам зрабіць падагульненне і даць вызначэнне тэрміну «тытулярная традыцыя». Тытулярная традыцыя — гэта ўнармаваныя элементы сацыяльнай і культурнай спадчыны, якія перадаюцца ад пакалення да пакалення, захоўваюцца ў грамадстве і ўплываюць на нормы сацыяльных узаемаадносін на працягу доўгага часу. Тытулярная традыцыя мае свае элементы і формы праяўлення, якія, аднак, не носяць універсальны характар. Для кожнай адасобленай сістэмы, якой з'яўляецца асобнае грамадства і пад уплывам якога фарміруецца і развіваецца тытулярная традыцыя, будуць свае, адрозныя ад іншых гэтай самай традыцыі элементы. Калі казаць папросту, то кожнае грамадства, якое мае тытулярную традыцыю, напаяе яе сваімі ўласнымі сэнсамі і архетыпамі.

Тытулярная традыцыя Вялікага княства Літоўскага. Як мы адзначалі вышэй, галоўная мэта прадстаўленага даследавання — раскрыць асаблівасць ужывання тэрміну «тытулярная традыцыя» для часоў Вялікага княства Літоўскага. Адпаведна, мы не будзем факталагічна характарызаваць тытулярную традыцыю Вялікага княства Літоўскага (гэта досыць аб'ёмная даследчая тэма), мы пабудуем канструкт з яе элементаў.

Важна адзначыць істотную акалічнасць: адносная вага тытулярнай традыцыі ў той ці іншай грамадскай сферы розная, што дазваляе ахарактарызаваць яе як дынамічную і гнуткую. У розныя гістарычныя перыяды і ў розных грамадскіх сферах яна развівалася пад уплывам сацыяльных змен, істотна залежала ад палітычнай і грамадскай кан'юнктуры. У прымяненні да сацыяльнай сістэмы Вялікага княства Літоўскага перыяду XIII—XVIII стагоддзяў вылучым дзве ўмоўныя сферы, у якіх мае месца быць тытулярная традыцыя: сфера яе праяўлення і сфера яе ўплыву.

Пад *сферай праяўлення* тытулярнай традыцыі мы разумеем тыя сацыяльныя плоскасці, у якіх замацаваліся тытулы, сфарміраваўся рэгламент іх ужывання. Для грамадства Вялікага княства Літоўскага фіксуецца тытулы, якія прымяняліся для асоб (асабістыя тытулы), і тытулы, якія мелі дачыненне да формаў землеўладання (тытулы маёнткаў).

Пры разглядзе асабістых тытулаў важна мець на ўвазе, што ў дачыненні да Вялікага княства Літоўскага мелі месца два тытулярныя інстытуты: тытулы манарха (аб фарміраванні манаршай тытулатуры можна даведацца з даследавання гісторыка А. Дзярновіча «Рэгаліі Літвы: што ўзнікла спачатку — вялікі князь ці Вялікае Княства?» [9]) і тытулы знаці.

У традыцыі ўжывання асабістых тытулаў, якая сфарміравалася на землях Вялікага княства Літоўскага, разнастайныя асабістыя саслоўныя тытулы не набылі такога вялікага распаўсюджвання, як у краінах Заходняй Еўропы, дзе тытулярная лесвіца мела складаную саслоўную іерархію. Галоўная адметнасць развіцця айчыннай наблітацыі заключалася ў тым,

што ў перыяд IX—XV стагоддзяў, калі адбывалася яе фарміраванне і ўсталяванне, ужывалася толькі адзіная форма тытулавання — князь. І толькі ў XVI стагоддзі на землях Вялікага княства Літоўскага з'яўляюцца іншыя тытулы — граф і князь Святой Рымскай імперыі. Яскравы прыклад асабістага тытула — тытул Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі: «князь на Алыцы і Нясвіжы, граф на Шыдлоўцы і Міры».

Для абазначэння праяўлення тытулярнай традыцыі ў сферы зямельнага ўладання выкарыстаем тэрмін «тытулярны маёнтак». Пад ім разумеецца ўладанне, якое мае дакументальна зафіксаваны ганаровы тытул: графства, княства (Нясвіжскае княства, Ляхавіцкае графства, Быхаўскае графства і інш.). У шэрагу краін Заходняй Еўропы і ў Вялікім княстве Літоўскім ганаровае, спадчыннае альбо нададзенае званне мела канкрэтна вызначаную геаграфічную лакалізацыю. Як правіла, акрэслівалася яно маёнткам, падуладным носьбіту ганаровага тытула. Адметнасць тытулярнага маёнтка заключалася перш за ўсё ў бюракратычнай сферы.

Пад *сферай уплыву* тытулярнай традыцыі разумеюцца тыя грамадскія сферы, на функцыянаванне якіх уплывалі тытулы, дзе менавіта тытулы сталі прычынай адметнасці. Для грамадства Вялікага княства Літоўскага мы вылучылі тры асноўныя сферы ўплыву тытулаў (сфера ўплыву тытулярнай традыцыі — пытанне адкрытае і дыскусійнае, вылучаныя намі сферы не канчатковыя, могуць быць яшчэ дапоўнены):

1) формула наймення. Пад гэтым мы разумеем прынятую і дакладна акрэсленую ўнармаваную форму ўжывання тытулаў. Іншымі словамі, тытулы ўплываюць на тое, як людзі аднаго грамадства звяртаюцца адзін да аднаго. Пры наяўнасці тытула выбудоўваецца формула наймення асобы ў адпаведнасці з яе ганаровым саслоўным званнем і становішчам. Тытул у формуле наймення фіксуе этычную і сітуацыйную норму карэктнага публічнага прадстаўлення асобы альбо звароту да яе. Тытулярная формула наймення можа складацца з аднаго ці некалькіх слоў, якія ўжываюцца перад уласным імем носьбіта тытула. Таксама адзначым, што тытулярная формула выкарыстоўваецца як пры вусных зносінах, так і ў пісьмовых камунікацыях;

2) візуалізацыя статусу. Наяўнасць тытула ўплывае на родавую геральдыку. Графскі альбо княжацкі тытул уносіць карэктывы ў геральдыку, з'яўляюцца адпаведныя тытулу элементы (як правіла, гэта кароны). Акрамя таго, візуалізацыя тытулу (а разам з ім і статусу) можа адбывацца шляхам увасаблення свайго ўласнага імя праз жывапіс (як прыклад, сармацкі партрэт з подпісам, дзе фіксуецца поўны тытул асобы, выяўленай на ім) і пасмяротныя помнікі, эпітафіі;

3) сацыяльны капітал. Маюцца на ўвазе сацыяльныя сувязі і элементы, якія могуць выступаць рэсурсам атрымання выгод. Калі разглядаць тытул як сацыяльны капітал, то трэба адказаць на галоўнае пытанне: ці можа тытул быць рэсурсам, які можа прыносіць яго носьбіту сацыяльныя прэферэнцыі? Адпаведна, ад «вагі» тытула ў сацыяльным капітале залежыць узровень матывацыі для яго атрымання, вызначаецца «каштоўнасць» тытула ў грамадстве.

Заклучэнне. Намі вызначана, што *тытулярная традыцыя* — гэта ўнармаваныя элементы сацыяльнай і культурнай спадчыны, якія перадаюцца ад пакалення да пакалення, захоўваюцца ў грамадстве і ўплываюць на нормы сацыяльных узаемаадносін на працягу доўгага часу. Для кожнай адасобленай сістэмы тытулярная традыцыя мае свае адрозныя элементы і формы праяўлення. У прымяненні да сацыяльнай сістэмы Вялікага княства Літоўскага перыяду XIII—XVIII стагоддзяў прасочваецца *сфера праяўлення* (асабістыя тытулы знаці і манарха, тытулы маёнткаў) і *сфера уплыву* тытулярнай традыцыі (формула наймення, візуалізацыя статусу, сацыяльны капітал).

Прыведзеная мадэль — спроба пабудовы тэарэтычнага канструкту тытулярнай традыцыі ў прымяненні да грамадства Вялікага княства Літоўскага. Далейшыя эмпірычныя (археаграфічныя і гістарыяграфічныя) даследаванні змогуць напоўніць мадэль неабходнай факталагічнай масай.

Спіс цытаваных крыніц

1. Булаты, П. Ю. Ляхавіцкае графства ў сістэме магнацкіх уладанняў (XVI—XVIII ст.) / П. Ю. Булаты. — Мінск : БДУФК, 2020. — 217 с.
2. Titulus // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1901. — Т. XXXIII (65). — С. 258.
3. Латинско-русский словарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/latin_rus/43836/titulus. — Дата доступа: 08.09.2021.
4. Титул // Большая энциклопедия. — М. : Терра, 2006. — Т. 51. — С. 98.
5. Шепелев, Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи / Л. Е. Шепелев ; АН СССР. — Л. : Наука, 1991. — 222 с.
6. Мурашев, Г. А. Титулы, чины, награды / Г. А. Мурашев. — СПб. : Полигон, 2000. — 349 с.
7. Федосов, А. В. Королевство Русь / А. В. Федосов, К. Раффенспергер. — М. : Центрполиграф, 2021. — 254 с.
8. Традиция // Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия. — Минск, 2002. — С. 841—842.
9. Дзярновіч, А. І. Рэгаліі Літвы: што ўзнікла спачатку — вялікі князь ці Вялікае Княства? / А. І. Дзярновіч // Фрэскі гісторыі : артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. — Мінск : РІВШ, 2011. — С. 24—63.

Паступіў у рэдакцыю 09.09.2021.